

УДК 33: 314.15: 355.45

О. М. ПЕРЕБЕЙНОС

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Проаналізовано сучасну демографічну ситуацію в Україні, зокрема чисельності і статевовікової структури населення, народжуваності, смертності та тривалості життя населення, міграції. Визначено основні проблеми в демографічній сфері, на вирішення яких мають бути спрямовані регулятивні заходи держави.

Ключові слова: демографічні процеси, демографічна криза, народжуваність, смертність, тривалість життя, міграція.

The paper analyzed the current demographic situation in Ukraine, including the number and age-sex structure of population, fertility, mortality and life expectancy, migration. The main problems in the demographic sphere are determined, the solution of which should be directed state regulatory measures.

Key words: demographic processes, demographic crisis, fertility, mortality, life expectancy, migration.

Основою могутності держави є населення, його соціальне самопочуття та розвиток. Тому демографічний фактор є важливою передумовою економічного, інтелектуального, політичного розвитку будь-якої країни як самостійна складова фундаменту, на якому тримається суспільство. Він поєднує взаємозв'язок темпів і пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення (його чисельністю, статевовіковою, сімейною структурами, а також з динамікою народжуваності, смертності, міграцій, станом здоров'я, розселенням тощо). Населення є суб'єктом суспільного розвитку, носієм усіх соціальних відносин і відтворюється на розширеній чи звуженій основі.

Світова практика переконує, що демографічні процеси за будь-яких умов потребують регулювання з боку держави. Необхідність управління демографічним розвитком обумовлюється, по-перше, необхідністю задоволення суспільної потреби у відтворенні населення та його розміщення на території в масштабах і пропорціях, які б відповідали перспективам соціально-економічного розвитку; по-друге, тим, що демографічні процеси та їх об'єктивні суспільно-економічні детермінанти пов'язані безпосередньо через сферу суспільної та індивідуальної свідомості, що виявляється в умовах життєдіяльності і впливає на демографічну поведінку людей.

Для прийняття виважених, своєчасних, ефективних і коректних політичних рішень державним органам необхідно володіти точною та достовірною інформацією щодо розвитку суспільних явищ, мати теоретичне та методичне підґрунтя досліджень соціальних та економічних проблем. В Україні завдання збору, опрацювання, аналізу та поширення інформації щодо демографічних явищ та процесів, розроблення та вдосконалення єдиної методології досліджень

кількісних та якісних характеристик населення покладено на органи державної статистики.

Особливості процесів вироблення та реалізації демографічної політики в Україні досліджують О. Грішнова, Е. Лібанова, В. Піскунов, Н. Левчук, П. Шевчук, О. Осауленко, С. Мокієнко, Л. Чепелевська та ін. Утім, теорія та методологія державного регулювання демографічних процесів залишаються ще не достатньо обґрунтованими, що надає даному дослідженню особливої актуальності.

Метою статті є визначення основних проблем у демографічній сфері, на вирішення яких мають бути спрямовані регулятивні заходи держави. Поставлена мета вимагає здійснення детального аналізу сучасної демографічної ситуації в Україні, зокрема показників чисельності і статевовікової структури населення, народжуваності, смертності та тривалості життя населення, міграції.

Окрім компоненти кризового стану демографічної ситуації формувалися протягом багатьох десятиліть, завдяки до сучасних політичних і соціально-економічних змін. Демографічна криза останнього десятиріччя стала наслідком деформацій, які відбувалися (зменшення населення внаслідок попередніх криз – Першої світової війни, Голодомору 1931 – 1934 рр. та Другої світової війни) і ще відбуваються в Україні. Протягом довгого часу тривала економічна криза (1990 – 1999 рр.), що призвело до пошкодження механізму демотворення, втрат здатності соціального організму до самовідтворення населення в суспільно необхідній кількості та якості. Кризовий стан основних сфер життя суспільного організму, нагромадження і загострення суперечностей негативно вплинули на демографічну ситуацію.

Перші прояви демографічної кризи в Україні спостерігалися вже в 1970 – 1980 рр. – початок депопуляції в сільській місцевості, зменшення середньої тривалості життя, зростання смертності тощо. У 1990-ті рр. сформувалися великі масштаби природного зменшення населення – перевищення кількості смертей над народженнями. Ці показники в Україні і в Росії залишаються одними з найвищих в Європі [1].

Розглянемо форми прояву сучасних демографічних процесів в Україні.

Результати досліджень міжнародних фінансових організацій свідчать, що темпи скорочення населення в Україні є найвищими в Європі. Протягом останніх років населення України скоротилося на 12 % – з 52 млн до 45,8 млн на 1 січня 2011 р. Упродовж 2010 р. чисельність населення зменшилася на 184,4 тис. осіб, що в розрахунку на 1000 жителів становило 4,0 особи. Розрахунки показують, що якщо така тенденція триватиме, то до 2050 р. кількість населення скоротиться приблизно на 40 % [4, с. 32].

У 2010 р. зменшення чисельності населення країни відбулося виключно за рахунок природного скорочення – 200,5 тис. осіб, водночас зафіксовано міграційний приріст населення – 16,1 тис. осіб [3].

Порівняно з 2009 р. обсяг природного скорочення збільшився на 6,3 тис. осіб, або з 4,2 до 4,4 особи в розрахунку на 1000 жителів (табл. 1). Природне скорочення населення спостерігалось в 23 регіонах країни, і тільки в м. Києві, Закарпатській, Рівненській та Волинській областях зареєстровано природний приріст населення (відповідно 3457, 3354, 2077 і 486 осіб) [Там же].

Природний рух населення в 2010 р. характеризувався зниженням народжуваності та суттєвим перевищенням кількості померлих над кількістю живонароджених: на 100 померлих припадала 71 народжена дитина [3].

Коефіцієнт природного зменшення населення можна скоротити, і він нині дещо скорочується за рахунок збільшення народжуваності. Динаміка ж смертності – стагнаційна. Про позитивні тенденції в смертності навіть у 2002 – 2009 рр. можна говорити з дуже великою натяжкою і тільки щодо окремих хвороб, причин, а передчасна смертність – дуже висока. Тому певне скорочення депопуляції диктувалося переважно підвищенням народжуваності. Але щоб подолати природний спад, потрібно, аби показники народжуваності були набагато вищі, ніж вони є в Україні і навіть у провідних європейських країнах.

Таблиця 1

Показники природного руху населення в Україні в 2009-2010 рр.

	Усього, тис.		2010 р. у % до 2009 р.	На 1000 осіб	
	2010 р.	2009 р.		2010 р.	2009 р.
Кількість народжених живими	497,7	512,5	97,1	10,8	11,1
крім того, кількість мертвонароджених	3300 ¹	3351 ¹	98,5	6,6 ²	6,5 ²
Кількість померлих	698,2	706,7	98,8	15,2	15,3
у т.ч. дітей віком до одного року	4564 ¹	4801 ¹	95,1	9,1 ³	9,4 ³
Природне скорочення населення	200,5	194,2	103,3	4,4	4,2

¹осіб (одиниць);

² на 1000 народжених живими та мертвими;

³ на 1000 живонароджених.

Статистика свідчить, що останні 45 років в Україні в середньому жінка не народжує стільки дітей, скільки необхідно хоча б для кількісного заміщення поколінь батьків. “Щоб таке заміщення відбувалося, 100 жінок повинні народжувати 215 дітей. А в супервдалому щодо народжуваності 2008 р. на 100 жінок народилося 145 дітей” [2].

Серед регіонів України спостерігалася значна диференціація рівня народжуваності: від 8,9 народжених на 1000 жителів у Сумській області до 14,8 % – у Рівненській.

Рівень смертності зменшився з 15,3 померлих на 1000 населення у 2009 р. до 15,2 – у 2010 р. Найвищий рівень смертності зафіксовано в Чернігівській області (19,6 %), найнижчий – у м. Києві (10,3 %).

У 2010 р. було зареєстровано 3300 випадків мертвонароджень, що на 51 менше порівняно з попереднім роком. Кількість дітей, померлих у віці до одного року, зменшилася на 237 осіб [3].

Основними причинами смерті дітей віком до одного року були: окремі стани, що виникають у перинатальному періоді; природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії; зовнішні причини смерті; хвороби нервової системи; деякі інфекційні та паразитарні хвороби; хвороби органів дихання, що ілюструє наведена нижче діаграма. Залишається значною частка немовлят, причина смерті яких медичними працівниками не була встановлена, – 4,6 %.

Серед причин смерті населення України в 2010 р., як і в 2009 р., перше місце посідали хвороби системи кровообігу, друге – новоутворення, третє – зовнішні причини смерті [3].

На смертність впливають декілька чинників. Насамперед це причини, пов'язані зі станом медицини, рівнем життя і складнощами самозабезпечення сімей (оплата праці). Всі вони впливають на тривалість життя. Але в Україні дуже багато передчасних смертей і через причини, які можна усунути. Зокрема пов'язаних зі способом життя: палінням, алкоголізмом тощо. Особливо серед чоловіків.

Народжуваність в Україні перевищувала смертність до 1991 р. Усі подальші роки спостерігалось природне скорочення населення, у 2008 р. людей померло на 244 тис. більше, ніж народилося. Сумарний коефіцієнт народжуваності, тобто кількість дітей, народжених однією жінкою впродовж життя, знизився за цей час від 1,84 до 1,46.

Отже, підстави для очікування швидкого зростання чисельності населення України відсутні: з одного боку, дуже низький порівняно з розвиненими країнами рівень народжуваності; з іншого – характерний для слаборозвинених країн високий рівень смертності, особливо осіб працездатного віку.

Ще однією з основних проблем сучасної України є істотне відставання від розвинутих європейських країн за показником середньої очікуваної тривалості життя. Для всього населення України цей показник у 2008 р. становив 68 років (для чоловіків – 62 роки і для жінок – 74 роки), що на 10 років менше, ніж у країнах Західної Європи, і на 13 – порівняно з країною з найвищою середньою тривалістю життя – Японією. Існує також різниця у тривалості життя чоловіків і жінок, що становить 12 років, тим часом у розвинутих країнах цей показник – 5-6 років.

Смертність чоловіків значно перевищує смертність жінок, що викликає диференціацію очікуваної тривалості життя для чоловіків і жінок. Основні відмінності в рівні смертності між чоловіками і жінками припадають на працездатний вік. Висока смертність і низька очікувана тривалість життя чоловіків призвели до того, що в Україні жінок старше працездатного віку майже вдвічі більше, ніж чоловіків того ж віку.

Сучасна демографічна криза в Україні проявляється в прискореному старінні населення. Якщо за результатами перепису населення 1959 р. частка осіб віком 60 років і старших становила 10,5 %, то в 2001 р. цей показник досяг 21,4 %, а в 2009 р. – 26 % [4].

У демографічному аспекті поступове зростання питомої ваги людей похилого віку впливає на характер відтворення населення, погіршення статеві-вікової структури, скорочення народжуваності.

В економічному аспекті збільшення навантаження людьми похилого віку на працездатне населення, зменшення природного поповнення трудових ресурсів ставлять проблеми на шляху розвитку суспільного виробництва.

У соціальному аспекті старіння викликає необхідність додаткової турботи про людей похилого віку, чисельність яких зростає дуже швидко. Відбувається збільшення непродуктивних витрат суспільства на утримання й обслуговування пенсіонерів.

На демографічній ситуації, безперечно, позначилося й посилення міграційних процесів. З одного боку, це еміграція в прямому розумінні слова, вплив за кордон

у пошуках кращої долі великої кількості найактивніших за репродуктивними можливостями та з економічною перспективою людей (інші там просто не потрібні), майже чверть із яких мають вищу освіту. З іншого – це величезні масштаби тимчасової трудової міграції. За даними експертів, за межами України шукають роботу, засобів до існування від 5 до 7 млн наших громадян.

У 2010 р. в Україні міграційний приріст населення збільшився порівняно з 2009 р. на 2,7 тис. осіб. (табл. 2). Міграційний приріст зафіксовано в 11 регіонах, у 16 регіонах – міграційне скорочення.

Таблиця 2

Міграція в Україні у 2009-2010 рр.

Показник	Усього, тис.		2010 р. у % до 2009 р.	На 1000 осіб	
	2010 р.	2009 р.		2010 р.	2009 р.
Усі потоки міграції					
прибулих	683,4	642,8	106,3	14,9	14,0
вибулих	667,3	629,4	106,0	14,5	13,7
міграційний приріст (скорочення)	16,1	13,4	120,0	0,4	0,3
Внутрішня міграція					
прибулих	652,6	609,9	107,0	14,2	13,3
вибулих	652,6	609,9	107,0	14,2	13,3
міграційний приріст (скорочення)	х	х	х	х	х
Зовнішня міграція					
прибулих	30,8	32,9	93,6	0,7	0,7
вибулих	14,7	19,5	75,4	0,3	0,4
міграційний приріст (скорочення)	16,1	13,4	120,0	0,4	0,3

Майже половина прибулих в Україну зареєстрували своє місце проживання в п'яти регіонах: Одеській області, м. Києві, АР Крим, Донецькій та Дніпропетровській областях.

Серед прибулих в Україну впродовж 2010 р. іммігранти з країн СНД становили 77,2 %, з інших країн – 22,8 %. Серед вибулих з України 50,9 % виїхали до країн СНД і 49,1 % – до інших країн [3].

Безперечно, найбільш актуальним завданням демографічної політики для України є зменшення смертності населення, особливо чоловіків працездатного віку, та збільшення тривалості здорового життя, зокрема тривалості трудоактивного життя. У стратегії демографічного розвитку України до 2015 р. основною метою визначено не зростання чисельності населення і подолання депопуляції, а поліпшення якісних характеристик населення та гармонізацію відтворення людності України [5]. Основні стратегічні завдання сформульовано так:

- відродження української духовності, національних цінностей і традицій;
- забезпечення економічних передумов уповільнення процесів депопуляції та поліпшення якості населення;
- формування настанов на здоровий спосіб життя.

Ідея стратегії полягає не в упровадженні традиційних заходів щодо стимулювання народжуваності, а у підпорядкуванні всієї соціальної політики демографічним цілям. Причому демографічні цілі розуміються більш широко – як покращання всіх якісних характеристик населення.

Аналіз сучасної демографічної ситуації, а також її динаміки протягом останніх років свідчить про наявність в Україні поряд із соціально-економічними проблемами глибокої демографічної кризи.

Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується таким:

– різке зменшення народжуваності, збільшення смертності і відсутність природного приросту;

– постаріння населення, збільшення “навантаження” на працездатну його частину;

– скорочення тривалості життя як чоловіків, так і жінок;

– погіршення здоров’я нації;

– інтенсифікація міграційних процесів, вплив яких на демографічні та соціально-економічні показники суперечливий і нерідко негативний.

Стан сучасної демографічної ситуації в Україні можна кваліфікувати як кризовий не лише тому, що депопуляція поєднується зі значним погіршенням здоров’я населення та інших його якісних характеристик, а й тому, що за певних умов криза може перетворитися на демографічну катастрофу.

Не очікуючи сутєвих зрушень в економіці країни та свідомості населення, держава та суспільство мають запропонувати низку заходів, що вмотивуватимуть населення до здорового способу життя, до реалізації принципів “вітальної” поведінки щодо себе і своїх дітей та поширюватимуть серед населення відповідні знання і навички. Однак навіть за цих умов навряд чи можна розраховувати на швидке надолуження втраченого – надто великим є розрив і надто підірваний життєвий потенціал нації.

З огляду на це, напрямком подальших досліджень повинно стати визначення шляхів оптимізації державного регулювання демографічних процесів в Україні.

Література:

1. Васильченко В. С. Управління трудовим потенціалом : [навч. посіб.] / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.

2. Ковальчук О. Порядні люди борги віддають сповна / О. Ковальчук // Вісник Пенсійного фонду України. – 2009. – № 9. – С. 20–21.

3. Про соціально-економічне становище України у січні 2011 р. – К. : Державний комітет статистики України, 2011. – С. 82–85.

4. Рудик В. К. Вплив демографічних факторів на запровадження обов’язкового накопичувального пенсійного страхування в Україні / В. К. Рудик // Фінанси України. – 2011. – № 1. – С. 31–39.

5. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 р., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

Надійшла до редколегії 01.07.2011 р.